

Саймидинов С. Б., Акпарова А. Т.

**КЕҢЕШ ДООРУНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ОРНОШУ.
УЛУТТУК БОШТОНДУК КЫЙМЫЛ**

Саймидинов С. Б., Акпарова А. Т.

**УСТАНОВЛЕНИЕ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ПЕРИОД
СОВЕТСКОГО СОЮЗА. НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ**

S. B. Saymidinov, A. T. Akparova

**ESTABLISHMENT OF THE KYRGYZ STATE DURING THE SOVIET
UNION. NATIONAL LIBERATION MOVEMENT**

УДК: 327 (575.2) (04) ..

Бул макала Кеңеш доорундагы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн орношуна жана улуттук боштондук кыймылдын жүрүшүнө арналат.

Негизги сөздөр: *Кеңеш доору, мамлекеттүүлүк, эгемендүүлүк, улуттук боштондук кыймыл.*

Статья посвящается установление кыргызской государственности в период Советского союза и национальное освободительное движение.

Ключевые слова: *Советский период, государственность, суверенность, национальное освободительное движение.*

The article is dedicated to the establishment of Kyrgyz statehood in the period of the Soviet Union and the national liberation movement.

Key words: *the Soviet period, statehood, sovereignty, national deliverance motion.*

1917-ж. Февраль революциясы падышаны бийликтен кетиргени менен жаңы коомдук түзүлүштү орното албады. Орусия империясынын Түркстан чөлкөмүндөгү колониялык саясаты эч өзгөрүүсүз калды. Кыргыз, казак, өзбек элдери чыныгы улуттук эркиндиктерине ээ боло алышкан эмес. Жер-жерлердеги бийлик орундарына мурдагы колониялык саясатты жүргүзүп келишкен падышалык төбөлдөр ээлешкен. Кыргызстанда 1917-ж. март айынан баштап түзүлгөн жумушчу депутаттар советтик башчылары, өкүлдөрү да орус улутундагылардан болуп жергиликтүү калк андан алыс турган.

1917-ж. 25-октябрында (7-ноябрь) Петроград шаарындагы большевиктер партиясынын төңкөрүлүшү пролетарият диктатурасынын орношуна алып келген. Ошол эле күнү ачылган Советтердин бүткүл россиялык экинчи съездде бийликтин советтерге өтүшүн жарыялап, Эл Комиссарлар Советин шайлаган. Съездде «Жер жөнүндө» жана «Тынчтык жөнүндө» декреттерди кабыл алуу менен бирге «Орусияда жашаган баардык улуттарга өз тагдырын өзү чечүүнүн чыныгы укугун камсыз кылаарын» билдирген куру убадасын элге жарыялаган.

1917-ж. 1-ноябрда Түркстан крайынын борбору Ташкентте Совет бийлиги орногону жарыяланат. Ал эми 15-ноябрдан 22-ноябрга чейин Ташкентте Түркстан Советтеринин крайлык 3-съезди өтүп, анда крайлык Эл Комиссарлар Совети түзүлөт. Съездде жер-жерлердеги Совет бийлиги жөнүндө резолюция

кабыл алынат. Жаңы түзүлгөн Эл Комиссарлар Советине 15 адам шайланат. Анын жетөөсү большевиктер, сегизи солчул эсерлер болгон. Жаңы түзүлгөн бул Түркстан крайынын өкмөтүнүн курамында бир дагы жергиликтүү элдердин өкүлдөрү киргизилген эмес. Ушунун өзү жаңы түзүлгөн Совет бийлигинин колониячыл мүнөзүн ачык көргөзгөн. Түркстан крайлык Эл Комиссарлары Советинин көргөзмөсү менен Кыргызстандын жер-жерлеринде совет бийлиги орнотула баштаган. Анын башында орус улутундагы бир ууч большевиктердин, меньшевиктердин, эсерлердин партиялык өкүлдөрү турушкан. 1917-ж. ноябрь айынын аягында Кызыл-Кыяда декабрда Жалал-Абадда, Ошто жана Таласта 1918-жылы, февралда Пишпекте (Бишкекте), апрелде Нарында, майда Караколдо Совет бийлиги орнотулат.

Орусия империясынын үстөмдүгүнөн кутулууну, улуттук көз карандысыздыкты күткөн жергиликтүү элдердин ойлору ойрондолуп, жаңы типтеги колониялык башкаруунун аппараттары түзүлөт. 1917-ж. 2-ноябрда кабыл алынган «Орусия элдеринин укуктарынын декларациясында» бардык элдердин тең укуктуулугу жана суверендүүлүгү, алардын өз тагдырын өздөрү эркин чечүүгө, өзүнчө бөлүнүп, өз алдынча мамлекет түзүүгө чейин укуктуу экендиги айтылган. Көрсөтмөнүн негизинде жергиликтүү калктын алдынкы өкүлдөрү жигердүү иш-аракеттерин башташкан. Мустафа Чокаев башында турган жергиликтүү элдин прогрессивдүү өкүлдөрү 22-26-ноябрда Кокондо жалпы мусулмандардын кезексиз IV съездин чакырышат. Съезд жергиликтүү элдердин кызыкчылыгына ылайык Түркстан автономиялык түзүлүшүн жарыялайт. Жаңы түзүлгөн Кокон автономиялык өкмөтүнүн курамы Ташкенттеги Эл Комиссарлар Советинен интеллигенттүүлүгү, демократиялуулугу жагынан да айырмаланган. Жаңы өкмөттүн курамына жергиликтүү элдердин өкүлдөрү менен катар славян улутунун өкүлдөрү да кирген. Бул өкмөт Түркстан аймагында айрыкча Фергана өрөөнүндө жергиликтүү калктын колдоосуна алынат. Кокондо түзүлгөн жаңы өкмөттүн эл арасында кадыр-баркынын өсүшүнө каршы Ташкенттеги Эл Комиссарлар Совети биринчи күндөн баштап тескери агитацияны, экономикалык блокадаларды уюштура баштаган. Ал турмак жаңы өкмөттү мыйзамсыз катары эсептеп, мүчөлөрүн камакка

алууга бүтүм чыгарышат. 1918-жылы февраль айынын аягында большевиктер менен солчул эсерлер башында турган кызыл армиячылар, жумушчу отряддары, армян дружинниктери Коконду курал менен басып алып, массалык террорду уюштурушкан. Кокон автономиясынын өкүлдөрү милициянын начальниги Эргеш шаардан чегинүүгө аргасыз болушкан. Бул окуя Фергана өрөөнүндөгү улуттук-боштондук күрөштүн башталышына алып келген. Өрөөндөгү жергиликтүү калк көз карандысыздык үчүн кыймылга кошулуп, большевиктик режимге, колониялык саясатты уланткан Совет бийлигине каршы жалпы күрөшкө чыгышкан. Фергана өрөөнүндөгү Жалал-Абад, Ош, Эски Маргалаң, Анжиян шаарлары улуттук-боштондук кыймылдын негизги борборлоруна айланган. 1919-жылы 22-октябрда Алайдагы Эркештам айылында күрөшкө чыгышкан корбашылардын курултайы болуп, анда Фергана автономиясынын убактылуу өкмөтү түзүлгөн. Өкмөттүн башына күрөштүн көрүнүктүү жетекчиси Мадаминбек шайланган. 1920-жылга Мадаминбек өлгөндөн кийин ордуна Шермухаммедбек келип, ал 3-майда Түркстан – түрк эркин ислам жумуриятын негиздейт. Анын убактылуу өкмөтү Фергана өрөөнүндө зор кадыр баркка ээ болгон.

Бирок 1918-жылдан 1924-ж. чейин созулган улуттук-боштондук күрөш («басмачылык кыймыл») М. В. Фрунзе башында турган Түркстан фронту деп аталган большевиктик күчтөр тарабынан басылган. Айрым кыргыз айылдарында геноциддик кыргындарды уюштурушкан. Большевиктердин куугунтугунан кутулуу үчүн кыргыздын көптөгөн алдыңкы инсандары журт тышына качууга аргасыз болушкан. Алардын урук-туугандары бүгүнкү күндө да Чыгыш Түркстанда, Пакистанда ж. б. өлкөлөрдө жашап келүүдө.

Кыргызстандын түштүк райондорунда улуттук-боштондук аракеттер жүрсө, түндүк райондорунда ак гвардиячылардын кыймылы чыгып турган. Кыргыз калкынын эркиндигине каршы Чүй, Ысык-Көл, Нарын аймактарындагы орус кулактары козголоңдорду уюштуруп турушкан. Алар падышалык мезгилдеги колониялык үстөмдүгүн сактап калуу үчүн аракеттенишкен. 1918-жылы улуттук-боштондук кыймылда Орусиянын геноциддик кыргынынан Кытайга жан сактоого качышкан кыргыздардын мекенине кайтуусуна каршылык көрсөтүшкөн. Кыргыз элинин алдыңкы көз караштагы И.Арабаев, К. Тыныстанов, А. Сыдыков, И. Айдарбеков, сыяктуу атуулдары өз элинин эркиндиги үчүн күрөштүн башында турушкан.

1920-ж. Казахстан автономиялык республикага айлангандан баштап Жети-Суу, Сыр-Дарыя областтарында жашаган кыргыздардын өз алдынча мамлекеттүүлүгүн орнотуу үчүн аракеттер башталат. Рахманкул Худайкулов башында турган айрым адамдар бул областта жашаган кыргыздардын Казакстандын аймагына биригүүсүн жактап чыгышат. Абдыкерим Сыдыков, Юсуф Абдырахманов башында турган кыргыздын алдыңкы интеллигенттери Кыргыз мамлекетин калыбына келтирүү үчүн

күрөшкө чыгышкан. 1922-ж. жазында алардын Тоолуу Кыргыз областын түзүү, РСФСРдин курамына түз кошулуу демилгелерин РКП(б)нын Борбордук Комитети да колдоого алып, уруксат берген. Тоолуу Кыргыз областын түзүү боюнча уюштуруу съезди 1922-ж. 1-июнунда башталып, 3-июнунда Тоолуу Кыргыз областы мыйзамдуу түрдө түзүлөт. Бул күн кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыбына келтирилген күнү катары тарыхтан орун алган. Бирок Р. Худайкулов тарабынан И. Сталинге кат даярдалып, анда Тоолуу Кыргыз областы буржуазиячыл-улутчул түзүлүш катары көрсөтүлөт. Ушул каттын негизинде И. Сталин тарабынан өз алдынчалыгы калыбына келтирилген алгачкы кыргыз мамлекеттүүлүгү - Тоолуу Кыргыз областы жоюлган. Анын жетекчилери А. Сыдыков, К. Тыныстанов, И. Арабаев, И. Айдарбеков, ж.б адамдар «улутчулдар» «панисламисттер» деп айыпталган.

1918-ж. май айынан баштап РСФСРдин, 1922-ж. 30-декабрынан СССРдин курамына киргизилген Түркстан Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасын (Түркстан АССРи) өз алдынча улуттук мамлекеттерге бөлүү 1924-ж. РКП(б) БКнын негизги маселелеринин бирине айланган. Бул маселенин эки тараптуу жагы болгон. Биринчиси, Түркстан чөлкөмүндөгү элдердин саясий биримдигин жок кылуу. Түркстан чөлкөмүнүн бирдиктүү мамлекетке айланышы Орусиянын колониялык мүдөөсүнө тоскоол болуп, келечекте зор коркунучка айланары бышык эле. Колониялык саясатты улантууну каалаган РКП(б) үчүн Түркстан калкын майда-майда мамлекеттерге бөлүп башкаруу максаты коюлган. Экинчи жагы, кыргыз эли үчүн мамлекеттүүлүгүнүн калыбына келтирилиши тарыхый зор мааниге ээ болгон. Бирок алгачкы күндөн тарта Кыргызстан өз алдынчылыгына ээ боло алган жок. Ал Москвага көз каранды, коммунисттик диктатуранын колониялык ээлигиндеги бир республикага айланган.

1924-ж. 14-сентябрында Москвада Бүткүл союздук Борбордук Аткаруу Комитетинин (ББАК) 2-сессиясы Орто Азия элдеринин улуттук-мамлекеттик бөлүнүшү жөнүндө чечим кабыл алган. Бул чечимге ылайык Кара Кыргыз Автономия Области түзүлүп, ал РСФСРдин курамына киргизилген. Жаңы түзүлгөн Кара-Кыргыз Автономия Областинын партиялык жетекчиси И.Каменский, Аткаруу Комитетинин төрагасы болуп жергиликтүү улуттун өкүлү И.Айдарбеков бекитилген.

1925-жылдын 25-майында Кыргыз автономия областы, 1926-жылдын 1-февралынан Кыргыз АССРи деп өзгөргөн. СССРдин 1936-ж. 5-декабрындагы Конституциясы боюнча Кыргыз ССРи түзүлгөн.

Тоталитардык система Совет бийлиги орнотулган алгачкы күндөрдөн эле башталган. 1918-ж. эсерлер партиясы бардык бийликтен четтетилип, большевиктер партиясынын диктаурасы үстөмдүгүн толук орноткон. Большевиктердин администрациялык буйрукчул башкаруусу астында көз каранды Кыргыз мамлекетинин жашоосу башталган. Жаңыдан калыбына келтирилген Кыргыз мамлекетинин

коомдук-саясий, экономикалык, маданий турмушундагы манилүү маселелер Москванын көрсөтмөсү менен башкарылган. Кыргызстандын тарыхый шарты менен таанышы жок адамдар Москва тарабынан жөнөтүлүп, эң жогорку бийлик орундарын ээлешкен. 1925-жылдан 1932-жылга чейин Москвадан Кыргызстанга 500дөн ашык адам жогорку кызматтарга жөнөтүлгөн. Кыргыздын көрүнүктүү мамлекеттик жетекчилери Сталиндик администрациялык-командалык саясатка нааразычылыгын билдиришкен. 1925-ж. 12-июнунда А. Сыдыков, А. Орозбеков, И. Айдарбеков сыяктуу жетекчилер башында турушкан 30 адам администрациялык-буйрукчул системаны айыптаган билдирүүсүн Москвага жиберешкен. Бирок Сталин тарабынан бул катты даярдаган Кыргыздын көрүнүктүү атуулдары жазаланып, бийликтен четтетилген. 1927–1932-ж.ж Кыргыз АССРинин Эл Комиссарлар Советинин төрагасы Юсуп Абдырахманов тоталитардык режимдин күч алышына каршы көптөгөн аракеттерди жүргүзгөн. Бирок ал 1933-ж жалган жалаа менен кызматтан алынган. Советтик тоталитардык система өлкөнү индустриалдаштыруу, коллективдештирүү мезгилинде ого бетер күч алган.

Тоталитардык системанын эң ашынган мезгили репрессия жылдары болуп эсептелет. Кыргызстанда «эл душманы» катары жазалоо иштери 20-ж.ж аягында башталган, 30-ж.ж. башында мамлекеттик ишмерлерди жазалоо үчүн камакка алуу башталган. 1933-жылдын 9-майында көрүнүктүү мамлекеттик ишмер Абдыкерим Сыдыков камакка алынып, жалган жала менен 10 жылга сүргүнгө айдалган. Ушул мезгилдерде эле Кыргызстандык 10 миң «эл душманын» таап, жазалоо иштери пландаштырылган.

1937-ж. сентябрда Кыргыз Республикасынын МКВДсынын башына полковник Лоцманов дайындалат. Анын келиши менен массалык репрессиялар башталган. «Алаш-Ордо» контрреволюциячыл уюмунун өкүлү «Социал-туран партиясынын мүчөсү», «Чет элдик шпиондору», пантюркисттер панисламисттер деген жалган жалаалар менен пар-

тиялык, советтик кызматкерлер, интелгенция өкүлдөрү жана башкадар сотсуз, жашыруун түрдө өлүм жазасына тартылышкан. Алардын арасында Кыргызстандан эң алгачкы мамлекеттик жетекчилерди А. Сыдыков, Ю. Абдырахманов, А. Орозбеков, Т. Айтматов, И. Айдарбеков, К. Тыныстанов, Б. Исакеев, Ж. Саадаев ж.б. бар. Жалпысынан алганда 30 миңдей Кыргызстандык атуулдар Сталиндик репрессиянын курмандыгы болушкан.

1991-ж. июнь айында Бишкек шаарына жакын Чоң-Таш деген жерде эски кирпич заводдун шахтасына көмүлгөн 138 адамдын сөөгү табылды. Алар 1938-ж. 5-8-ноябрда атылган адамдардын тобу. Арасында эң атактуу уулдарынын сөөктөрү бар. Бардыгы күнөөсүз өмүрү кыйылган сталиндик террордун курмандыктары. Ал жерде табылган адам сөөктөрү ардакталып көмүлүп, «Ата-Бейит» көрүстөнү аталды.

Адабияттар:

1. Бейшенбиев Э. Д. Введение историю кыргызской государственности- Бишкек 1994.
2. Каракеев К. К. Образование СССР – торжество ленинской национальной политики. – Ф., 1982.
3. Кененсариев Т. «Тандалган макалалар», Бишкек-Ош – 1999.
4. Кененсариев Т., Эгемназаров Д., 2003. «Менин мамлекетим»
5. Нурбеков К. «История государства и права Киргизской ССР» часть II. Фрунзе 1974.
6. Кыргызы и Кыргызстан: опыт нового исторического осмысления. – Б., 1993.
7. Ожукеева Т.О. XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане. – Б., 1993.
8. Каракеев К. К. Образование СССР – торжество ленинской национальной политики. – Ф., 1982.
9. К вопросу государственного строительства Советского Кыргызстана: С. б. док. – Ф., 1964.
10. Малабаев Д. М. Образование СССР и развитие национальной государственности киргизского народа. Ф., 1969.
11. Советский Киргизстан в документах. 1917-1967. Ф., 1983.

Рецензент: д.и.н., профессор Нурунбетов Б.